

Bu makale, Bilanço 98: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler'de yayımlanmıştır:
75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 173-192.

DOĞU ANADOLU'DA KADIN VE AİLE

Pınar İlkkaracan

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ateşli tartışmalara konu olan kadının ailedeki konumu, Cumhuriyet'in kuruluşu ve 1926'da kabul edilen Medeni Kanun'la kağıt üzerinde radikal bir dönüşüme uğradı. Osmanlı İmparatorluğu'nda varolan paralel hukuk sistemlerine son veren, aile yasasını laikleştiren, tek eşlilik ilkesini getiren ve birçok alanda kadınlara erkeklerle eşit haklar sunan Medeni Kanun, 'modern' aileyi hedefliyordu. Cumhuriyet aydınlarının ana varsayımlarından biri, Medeni Kanun da dahil olmak üzere gerçekleştirilen reformlarla hedeflenen değişimlerin sanayileşme, modernleşme ve eğitimin yaygınlaştırılmasıyla yurdun her yerine yayılacağı idi. Dolayısıyla, Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında varolan ve bölgesel koşullara, dinsel yorumlara, etnik yapılaraya göre değişiklik gösteren aileye ilişkin yasalar ve uygulamaların modernleşmeyle kendiliğinden ortadan kalkacağı varsayıldı. Bunun ötesinde, Cumhuriyet'in "lineer" bir model içeren modernleşme varsayımının bir sonucu olarak, modernleşmenin ve sanayileşmenin bölgeden bölgeye farklılıklar gösteren etkileri, erkek egemenliğinin değişen koşullarda yeniden yapılanış biçimleri, kadınların modern/laik sistem içinde tam olarak neleri kazandıkları ve neleri kaybettikleri uzun yıllar inceleme konusu olmadı.

Oysa, merkezi devlet otoritelerince tek geçerli yasa olarak kabul edilen Medeni Kanun'a rağmen, bu kanunla çelişen birçok geleneksel ve dini yasa, Cumhuriyet Türkiye'sinde bölgeye, ekonomik koşullara, dine ve mezhebe, etnik kimliklere göre farklılıklar göstererek var olmaya devam ettiği gibi, daha da karmaşık ve birbirinin içine geçen bir yapı kazandı. Özellikle özel alanda, yani ailede geçerli olmaya devam eden bu yasalar, tamamiyle yerel toplulukların denetimine kaldılar.

1990'lara varıldığında, aile kurumunun Türkiye'nin geçirdiği tüm değişikliklere rağmen, toplumun en geleneksel kurumu özelliğini taşımakta olduğu ve modernleşmenin etkilerinin yıllarca varsayıldığı gibi tek boyutlu olmadığı, sınıf, etnik kimlik, mezhep, üretim biçimleri, yerel koşullar ve bölgelerin özelliklerine göre değişen bir yapı oluşturduğu görülüyor. Bu bağlamda Doğu Anadolu, Yakın Ertürk'ün de belirttiği gibi, merkez kurumları karşısındaki tarihsel özerkliği, ekonomik, etnik ve sınıf yapısı gereği, modernleşmenin etkileri ve modernleşmeyle cinsiyet ilişkileri arasındaki ilişkinin en çarpıcı ve çelişkili örneklerinden birini oluşturuyor.¹

¹ Yakın Ertürk, "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın". *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim, 1993).

Bu yazının amacı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kadınların yaşamını etkileyen en önemli kurumlardan biri olan aileye ilişkin resmi, geleneksel ve dini yasaları ve uygulamaları 1996-1997'de Ümraniye, Doğu ve Güneydoğu'da gerçekleştirdiğimiz bir alan araştırmasının verilerine dayanarak incelemek ve bölgedeki cinsiyet ilişkilerinde bu yasaların ve uygulamaların oynadığı role ışık tutmaktır.² Alan uygulaması çerçevesinde bölgedeki 19 yerleşim biriminde 599 kadınla yüzyüze görüşülmüştür. Araştırmanın örnekleme yöntemi çok aşamalı, tabakalı, küme örneklemesidir. Örnekleme, bölgeyi temsil edecek nitelikte ve bölge altında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu, kırsal ve kent tahmini verecek şekilde tasarlanmıştır.³ Araştırmanın gözlem birimi 15 ve daha yukarı yaşta kadınlar.

Aşağıda sunulan sonuçlar, örneklemin dörtte üçünü oluşturan evli kadından elde edilen verilere dayanmaktadır (n=446). Tekkarılı evliliklerde ve çokkarılı evliliklerde yaşayan kadınlar için iki ayrı mülakat cetveli kullanılmıştır. Bunlardan birincisi 423 soru, ikincisi 420 soru içermektedir. Dul ya da boşanmış olup şu anda evli olmayan kadınlardan, evliliklerine ilişkin olan soruları geçmişteki son evliliklerini düşünerek yanıtlamaları istenmiştir.

EVLİLİK

Evli kadınlara ilişkin göstergeler

Evli kadınların yarıya yakını (% 46.2) 15-35 yaş gurubunda, oldukça genç bir kitleden oluşmaktadır. Çekirdek ailede yaşayanlar örneklemin % 60.3'ünü oluşturmaktadır. Geniş ailede yaşayanlar, evlerinde eşleri ve çocukları hariç ortalama 3.1 kişi yaşadığını belirtmişlerdir. Kadınların % 88.0'inin çocuğu vardır ve kadın başına ortalama çocuk sayısı 4.8'dir. Çoğu yalnız bir kez evlenmiş olup, % 2.8'i iki kez, % 0.2'si ise üç kez evlenmiştir.

Eğitim düzeyi düşüktür. Kadınların % 62.2'si hiç okula gitmemiş ya da ilkokulu terketmiş, % 27.9'u ilkokul mezunu, % 9.8'i ise ortaokul ya da da üstü eğitim almıştır. Evli kadınların % 56.0'sinin anadili Kürtçe, % 30.4'ünün Türkçe, % 6.7'sinin Zazaca, % 2.6'sının Azeri Türkçesi, % 4.0'ünün Arapça'dır. Anadili Türkçe olmayanların % 18.0'i Türkçe konuşamamaktadır. Kadınları mezhep dağılımına göre incelediğimizde, % 48.4'ünün Sünni-Hanefi, % 29.9'unun Şafi, % 11.5'inin Alevi, % 2.8'inin ise Şii/Caferi olduğunu, % 7.4'ünün ise mezheplerini bilmediklerini görüyoruz.

Evlilik Türü

Resmi nikah ve tekkarılı evlilik, Türkiye'de Medeni Kanun'un getirdiği yeniliklerden üzerinde en durulandan biri olmuştur. Buna rağmen, Medeni Kanun'un kabulünden yetmiş yıl sonra, Doğu'da her beş kadından birinin yalnızca dini nikahı vardır ve her

² Sözü geçen saha araştırması, WLUML (Women Living Under Muslim Laws) vakfının 26 ülkeyi kapsayan uluslararası 'Kadın ve Hukuk' araştırmasının bir parçasıdır. Araştırmanın Türkiye'yi kapsayan kısmı, NOVIB'in (Netherlands Organization for International Development Cooperation) finansal desteğiyle yürütülmüştür.

Türkiye'nin yedi bölgesinde yapılması planlanan saha araştırması kaynak yetersizliği ve maddi kısıtlamalar yüzünden şimdiye kadar yalnızca üç bölgede tamamlanabilmiştir: Marmara (Ümraniye), Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri.

³ Nüfusu 20,000 ve daha fazla olan yerleşim yerleri kent, nüfusu 20,000'den az olan yerleşim yerleri kırsal olarak tanımlanmıştır.

on evlilikten biri çokkarlıdır . Yalnızca dini nikahı olanların oranı, Türkiye ve Batı ortalamalarının (sırasıyla % 8.3 ve % 2.2) oldukça üstündedir⁴ (Tablo 1).

TABLO 1: EVLİLİK TÜRÜ (%)

Resmi / dini nikah	
Toplam	100.0
Yalnızca resmi nikah	5.8
Yalnızca dini nikah	19.6
Hem resmi hem dini nikah	74.4
Hiçbiri	0.2
Tekkarlı / çokkarlı evlilikler	
Toplam	100.0
Tekkarlı evlilik	89.4
Çokkarlı evlilik	10.6
<u>Yalnızca dini nikahı olanlar</u>	
Resmi nikah olmamasının nedenleri	
Toplam	100.0
Kocanın diğer bir eşle resmi nikahı var	31.1
Koca istemiyor	29.7
İhmalkarlık	10.5
Evlenme sırasında kadının yaşı Medeni Kanun'un izin verdiği kadar küçük	9.6
Bilmiyor	4.5
Diğer	14.6

Başka bir deyişle, Doğu'da yaşayan kadınların beşte biri Medeni Kanun'un boşanma, nafaka, eşten miras ve velayet gibi aileye ilişkin konularda tanıdığı hakların hiçbirinden yararlanamamaktadır. Resmi nikahı olmayan kadınların % 92.9'u istemelerine rağmen resmi nikahları olmadığını belirtmişlerdir. Kadınlar bunun nedenlerini, kocanın başka bir eşle resmi nikahı olması (% 31.1), kocanın resmi nikah istememesi (% 29.7), ihmalkarlık (% 10.5), evlenme sırasında yaşlarının Medeni Kanun'un evlilik için şart koştuğu yaş sınırının altında olması (% 9.6) olarak sıralıyorlar. Gösterilen diğer nedenler arasında (yüzde 14,6), henüz çocuk doğurmamış olan kadınlar için "eşlerinin ancak çocuk doğurduktan sonra resmi nikah yapacağı" ağırlık kazanmaktadır. Kadınların yüzde 4,5'i ise soruyu "Bilmiyorum," diye yanıtlamıştır.

Evlilik yaşı

Türk Medeni Kanunu'nun 88. maddesine göre "Erkek on yedi, kadın on beş yaşını doldurmadıkça evlenemez." Oysa, evlenme dışındaki bütün hukuki işlemler için asgari yaş 18'dir. Yasanın fevkalade diye tanımladığı durumlarda, yargıç on dört yaşını bitirmiş olan bir kadının evlenmesine izin verebilir.⁵ Buna rağmen, kadınların % 16.3'ü dini nikahla onbeş yaşını doldurmadan evlendirilmiştir (Tablo 2).

⁴ DİE, *Main Women Indicators Turkey, 1978-1993*. (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1994).

⁵ Kızın gebe olması bu nedenlerden yalnızca birisidir. Ancak, kişi evlenmek için yeterli ruhsal ve bedensel olgunluğa sahip değilse, gebelik başlı başına bir evlilik nedeni ve gerekçesi olamaz. Bkz. Arın, C., , "Aile İçi Yaşama İlişkin Hukuk Maddeleri", İlkaracan, P., Gülçür, L., Arın C., , *Sıcak Yuva Masalı: Aile İçi Şiddet ve Cinsel Taciz* içinde (İstanbul: Metis, 1996).

TABLO 2: EVLİLİK YAŞI (%)

Yaş gurupları	Nikah türü	
	Resmi nikah	Dini nikah
Toplam	100.0	100.0
15'ten küçük	2.6	16.3
15-25	86.8	79.9
26-35	9.4	3.6
35-40	1.2	0.2

Metin tablo olarak yapılmış.

<i>Evlilikte yaş ortalama ve ortancaları</i>	<i>Yaş</i>
İlk resmi nikahtaki yaş ortalaması	20.4
İlk dini nikahtaki yaş ortalaması	17.9
İlk resmi nikahtaki yaş ortancası	19.0
İlk dini nikahtaki yaş ortancası	17.0

Aynı tabloda görüldüğü gibi, dini evlilik sırasındaki yaş ortalama ve ortancaları, resmi evlilik sırasındakinden daha düşüktür; diğer bir deyişle dini nikah çoğu zaman resmi nikahtan önce yapılmaktadır. Bölgede küçük yaşta evlilikler yaygın olduğundan, Medeni Kanun'a rağmen, kızların on beş yaş altında evlendirebilmeleri için dini nikaha başvurulmaktadır. Oysa yasalara göre, dini nikah ancak resmi nikahtan sonra yapılabilir.⁶ Aksi takdirde, çift Ceza Kanunu'nca suçlu duruma düşer. Ceza Kanunu'na göre, resmi nikahın kıyıldığını gösteren resmi belgeleri görmeden dini nikah kıyanlar da, kıydıranlar da cezalandırılır.⁷ Araştırma bulgularından, kadınların ezici bir çoğunluğunun bu yasalardan haberi olmadığı anlaşılmıştır.

Dini nikah

Kadının eğitimi ve ait olduğu mezhep, kadının resmi nikahı olup olmamasında en etkili faktörler olarak belirlemektedir. Lise ve üstü öğrenimli kadınlarda, yalnızca dini nikahla evli olanlar yok denecek kadar azdır. Şii/Caferi mezhebinden olanların ise tümünün hem resmi, hem dini nikahı vardır. Alevi kadınlarda yalnızca dini nikahı olanların oranı % 3.3 iken, Hanefi ve Şafililerde bu oranlar sırasıyla % 19.1 ve % 26.3'e çıkmaktadır.

Tüm evli kadınların beşte birinin yalnızca dini nikahı olduğunu ve resmi nikahı olanların çoğunluğunun yaşamında da aileye ilişkin dini yasaların önemli bir yer tutma olasılığını göz önüne alırsak, dini nikaha ilişkin yasa ve uygulamaları incelemenin önemi açıkça ortaya çıkıyor. Nitekim araştırmaya katılan kadınların % 70.7 gibi büyük bir oranı, "Sizce aile yaşamı dini kurallara göre olmalı mıdır?" şeklindeki bir soruyu "evet" diyerek yanıtlamışlardır. Eğitim düzeyi yükseldikçe soruya "evet" yanıtı verenlerin oranının düşmesine rağmen, en az ortaokul eğitimi almış kadınların % 45.0'i de aile yaşamının dini kurallara göre düzenlenmesi gerektiği fikrindedirler. Hanefi ve Caferilerde bu oran daha da yükselmekte, Alevilerde ise % 27.0'ye düşmektedir.

Dini nikah törenine şahsen katılmamış olan kadınların oranı yarıya yakındır (% 41.1). Dini nikah töreni, çoğunlukla imam tarafından yürütülmüştür (% 81.6) ve kadınların

⁶ TMK, madde 110.

⁷ TCK, madde 237/3-4.

% 9.4'ü dini nikah töreninin kim tarafından yürütüldüğünü bilmediklerini belirtmişlerdir. İmam dışında dini nikah törenini yürüten diğer kişiler (yüzde 2,5) arasında müftüler, Alevi şeyhleri ve köy büyükleri bulunmaktadır. Kadınların yüzde 0,2'si töreni kimsenin yönetmediğini belirtmiş, yüzde 6,9'u soruyu yanıtsız bırakmıştır (Tablo 3).

Araştırmaya katılan kadınların üçte biri, dini nikah törenindeki şahitlerin kim olduğunu bilmediklerini belirtmişlerdir. Kadınların yaklaşık % 41'i ise şahitlerin kendi akrabaları ya da damat adayının akrabaları olduğunu söylemişlerdir. Bölgede dini nikah şahitlerinin çoğunluğunu erkeklerin oluşturmasına rağmen, kadınların şahitlik yaptığı durumlar da vardır. Kadınların şahitlik yaptığı durumlarda şahitler, bir kadın ve bir erkek, yalnızca iki kadın, iki erkek ve bir kadın, ya da bir erkek ve birkaç kadın olabiliyor. Yani, yalnızca kadınların şahitliğinin geçerli olduğu ya da en az iki kadın şahit aranmadığı durumlar vardır. Bu durum, diğer birçok Müslüman toplumda olduğundan farklı ve kadınların lehine bir resim sergilemektedir. Örneğin Sudan'da geleneksel olarak, kadınların evlilik şahidi olmaları hiç olası değildir.⁸ Pakistan'da ise geleneksel olarak kabul edilen yoruma göre, kadınlar ancak en azından bir erkek şahidin olduğu durumda şahitlik yapabilirler ve bu durumda dahi tel kadının şahitliği geçerli sayılmaz. Bu görüşe göre, örneğin dört kadın şahidin huzurunda gerçekleşmiş bir evlilik geçerli değildir.⁹

TABLO 3: DİNİ NİKAHA İLİŞKİN GÖSTERGELER (%)

Töreni yürüten kişi	
Toplam	100.0
İmam	81.6
Diğer	2.5
Hiç kimse	0.2
Bilmiyor	8.8
Yanıt yok	6.9
Dini nikah sözleşmesi	
Toplam	100.0
Yapıldı	21.2
Yapılmadı	57.1
Bilmiyor	20.2
Yanıt yok	1.5
<u>Dini nikah sözleşmesi olanlar</u>	
Sözleşmenin türü	
Toplam	100.0
Sözlü	83.6
Yazılı	9.3
Bilmiyor	2.7
Yanıt yok	4.4
Sözleşmenin şartları	
Toplam	100.0

⁸ Oysa Sudan'da 1991'de yürürlüğe giren kanuna göre, evlilik sözleşmesinin şahitleri ya iki erkek, ya da bir erkek ve iki kadın olabilir. Bkz. GROW, *Women and Law Sudan Project*, Vol.1, (GROW, 1997).

⁹ Cassandra Balchin (der.), *A Handbook on Family Law in Pakistan*, (Lahore: Shirkat Gah, 1994).

Erkeğin ailesi altın aldı	44.4
Altın alınacağı vaadedildi, fakat alınmadı	28.5
<i>Mehir</i>	6.7
Diğer	13.9
Bilmiyor	6.6

Dini nikah kıyılması durumunda, nikah sözleşmesi önemli bir sorundur. İslam dinine göre, dini nikah sözleşmesi Müslüman evliliklerin vazgeçilmez bir parçasıdır ve hatta dini nikah sözleşmesi olmadan evliliklerin geçersiz olacağına inanılır.¹⁰ Oysa araştırmamıza katılan kadınların yarısından fazlası (% 57.1) dini nikah sırasında herhangi bir sözleşmenin yapılmadığını, beşte biri ise bir sözleşmenin yapıp yapılmadığını bilmediklerini söylemişlerdir. Sadece % 21.2 oranında kadın yazılı ya da sözlü bir sözleşmenin yapıldığını belirtmiştir. Soruyu yanıtsız bırakanların oranı % 1.5'tir.

Sözleşmelerin büyük çoğunluğu (%83,6) sözlü, sadece % 9.3'ü yazılı olarak yapılmıştır. Sözleşmenin türünü bilmeyenlerin oranı % 2.7, yanıt vermeyenlerin oranı ise % 4.4'tür. Tablo 3'te nikah sözleşmesinin yapıldığı durumlarda çoğunlukla sözleşmenin tek şartının erkek tarafının kadının kendisine ya da babasına vaat ettiği belirli bir altın miktarı olduğunu görülüyor. Kadınların % 44.4'ü vaat edilen altının alındığını, % 28.5'i ise vaat edildiği halde alınmadığını belirtmişlerdir. Vaat edilen altın miktarı, 1 - 10 altın, 15 gr. - 100 gr. altın, ya da çeşitli altın mücevher olabiliyor. Altın, hiçbir zaman geri alınmayacağı sözüyle, kadının ya kendisine ya da babasına veriliyor. Bir kadın, kendisine üç altın verildiğini ve imamın kendisine söylediğine göre, kocası bu altınları ondan geri aldığı takdirde otomatikman boşanmış sayılacağını belirtmiştir.

Dini nikah sözleşmesi olan kadınların % 6.7'si, dini nikahta yapılan sözleşmeyi İslam'da olduğu gibi *mehir* olarak adlandırmışlardır. Bu kadınların hepsinin resmi nikahı da vardır. *Mehir* (mehr ya da mahr olarak da geçer), İslam'da kadının evlenme sırasında kocasından almaya hak kazandığı para ya da diğer mallar olarak tanımlanır.¹¹ Ancak *mihire* verilen önem, müslüman topluluklarda çeşitlilik gösterir. Örneğin, Tunus'un kentsel kesiminde *mehir* madden önemsiz bir miktar olup daha çok sembolik bir jesttir. Tahran'da ise daha yüksek bir meblağdır ve eşler boşanmadığı takdirde ödenmez. Suudi Arabistan'da ise, halkın yüksek ekonomik düzeyine bağlı olarak *mehir* gelinin sosyal sınıfı ile damadın ekonomik gelir düzeyi göz önüne alınarak belirlenir ve evlilik resmen gerçekleştiği zaman nakden ödenmesi gerekir.¹²

Bölgede *mehir* sözleşmesi, genellikle erkeğin ve/veya kadının ailesi tarafından alınmış olan malların dökümünü içeriyor. Şekil 1 ve 2'de araştırmamıza katılan kadınlardan ikisinin yazılı Başka bir mehir sözleşmesi, kadına hiç kimsenin, hiçbir durumda geri alamayacağı bir miktar para verilmiş olduğuna dair yazılı bir anlaşmayı içermektedir.

¹⁰ Homa Hoodfar, "Circumventing Legal Limitation: Mahr and Marriage Negotiation in Egyptian Low-Income Communities", *Special Dossier: Shifting Boundaries in Marriage and Divorce in Muslim Communities* içinde. (Grabels: WLUML, 1997).

¹¹ Sultana Kamal, "Mehr: An Advantage or Dependency Reinforced?" *Dossier 19*, 1997, 75-79.

¹² Homa Hoodfar, *a.g.e.*

Yukarıda anlatılan şartların dışında diğer sözleşme şartları da bulunmaktadır; (% 13.9); örneğin alınacağı vaat edilen iki inek, ev eşyası ya da bir ev, ya da nikah töreni sırasında kadına hediye edilen altınların boşanma halinde kadında kalacağı gibi. Sadece iki kadın dini nikah sözleşmesinde yer almış olan ‘manevi’ şartlardan söz etmişlerdir: “Eşler iyi günde de kötü günde de beraber olmalıdır” ve “Eşler evliliğin kurallarına riayet etmelidirler.” Kadınların %6.6’sı sözleşme şartlarını bilmemektedir.

Çokkarılı evlilikler

Çokkarılı evliliklerin üçte ikisinin Güneydoğu Anadolu’da, üçte birinin ise Doğu Anadolu bölgesindedir. Güneydoğu Anadolu’da çokkarılı evlilik oranı % 64, Doğu Anadolu’da % 36’dır. Çokkarılı evlilik içerisinde yaşayan kadınların eğitim düzeyi, tekkarılı evlilikleri olan kadınlarınkinden çok daha düşüktür; ortaokul ya da daha üstü bir eğitim almış hiçbir kadın çokkarılı evlilik düzenini kabul etmemiştir (Tablo 4).

TABLO 4: TEMEL ÖZELLİKLERE GÖRE ÇOKKARILI VE TEKKARILI EVLİLİKLER (%)

Temel Özellikler	Çokkarılı Evlilikler	Tekkarılı evlilikler	Toplam
Toplam	100.0	100.0	100.0
Bölge			
Güneydoğu Anadolu	64.0	48.3	50.0
Doğu Anadolu	36.0	51.7	50.0
Yerleşim yeri			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Kent	49.2	42.7	43.4
Kır	50.8	57.3	56.6
Kadının eğitim düzeyi			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Eğitimsiz	78.2	60.3	62.2
İlkokul	21.8	28.7	27.9
Ortaokul ve üstü	-	11.0	9.8

Buna dayanarak, kadının eğitim düzeyinin artmasına bağlı olarak, kadınların çokkarılı bir evliliği kabul etme oranlarının azaldığını ve bu tür evliliklere karşı çıkabilme şanslarının arttığı söylenebilir.

Çokkarılı evlilikler genellikle Sünni/Hanefi ya da Şafi mezhebinde görülmele birlikte, Alevilerde de % 5.6 oranında çokkarılı evlilik görülmektedir. Caferi mezhebinden olanlarda çokkarılı evliliğe rastlanmamıştır.

Araştırmamızın örnekleminde, çokkarılı evlilik yaşayan her iki kadından birinin resmi nikahı yoktur. Genelde resmi nikahlı eş ilk eştir, ikinci eşin, hatta üçüncü eşin resmi nikahlı olduğu durumlar da vardır. İkinci ya da üçüncü eşin resmi nikahlı olduğu durumlarda, genellikle ilk ya da ilk iki evliliğin görücü usulüyle yapılmış olduğunu ve kocanın anlaşarak evlendiği eşle (“aşk evliliği” diyebileceğimiz durumlar) resmi nikah yaptığını görüyoruz. Böyle durumlarda kadın ikinci ya da üçüncü eş olmasına rağmen, aile yaşamı üzerinde diğer kadınlara oranla daha fazla söz sahibi olmaktadır. Çokkarılı evliliklerdeki eş sayısını incelediğimizde, bu evliliklerin çoğunlukla iki karılı olduğunu, üç karılı evliliklerin % 11.6 ve dört karılı evliliklerin % 1.9 oranında

olduğunu görüyoruz . Araştırmamızdaki kadınların % 50.4'ü ikinci eş, % 45.6'sı ilk eş ve % 4.0'ü üçüncü eştir.

TABLO 5: ÇOKKARILI EVLİLİKLER (%)

Eş sayısı	
Toplam	100.0
İki kadın	86.5
Üç kadın	11.6
Dört kadın	1.9
<i>Tüm eşler aynı hanede yaşıyor</i>	<i>58.2</i>
<i>Araştırmaya katılan eş diğer eşlerle geçinemiyor</i>	<i>65.3</i>

Çokkarılı evlilik yaşayan kadınların % 58.2'si diğer eşlerle aynı hanede yaşadıklarını ve % 65.3'ü diğer eşlerle ciddi sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Çokkarılı evliliklerin kadınlara getirdiği tüm dezavantajlara rağmen, böyle bir evliliği olan kadınların yaklaşık beşte biri kocalarıyla kendi istekleriyle kaçarak evlendiklerini ifade etmişlerdir. Çokkarılı evliliğin bölgede kadınlar tarafından kabul edilmesinde, dinin çokkarılı evliliğe izin vermesi ve bu tip evliliğin kültürel ortam tarafından erkeğin doğal hakkı olarak görülmesi halen önemli bir rol oynamaktadır.

Evliliğin gerçekleşme şekli ve kadının rızası

Bölgede son derece yaygın olan akraba evlilikleri, tüm evliliklerin % 34.3'ünü oluşturmakta olup bunların % 78.5'i birinci derece akraba evliliğidir. Türkiye'nin batısında bu oran % 14'e düşmektedir.¹³ Ortadoğu' ülkelerinde yaygın bir ataerkil gelenek olan akraba evliliklerinin amacı, mal ve toprağın ailede kalmasını sağlamak ve erkeklerin ekonomik ve politik çıkarlarını korumaktır.¹⁴ Bu gelenek, bölgedeki birçok kadının evliliğe ilişkin haklarını kullanma şansını daha en başından son derece kısıtlamaktadır.

Kadının evliliğe ilişkin haklarının en somutlarından biri olan evliliğe rıza gösterme ya da göstermeme hakkı, Türk Medeni Kanunu'nun bir çok maddesince garanti altına alınmaya çalışılmıştır. Resmi yasalara göre, evlilikte hem kadının hem de erkeğin rızası şarttır. Buna rağmen, kız/kadın çeşitli maddi veya manevi baskılarla evlendirilmiş ise, evliliğin öngördüğü cinsel birleşmeyi reddedebilir. Birleşme zor kullanılarak sağlanırsa, o zaman savcılığa başvurarak kendisine cebir ve şiddet uygulanarak cinsel ilişkiye zorlandığı yolunda bir şikayette bulunabilir ve zorla evlendirildiğinden bahisle, duruma göre TMK 116, 117 ya da 118 maddelerinden birine dayanarak evliliğin feshi davası açabilir. Fesih davası, hak sahibinin fesih nedenini öğrenmesinden veya tehdidin kalkmasından başlayarak altı ay ve her halde evlenmeden itibaren beş yıl içinde açılmalıdır. Aksi takdirde zaman aşımına uğrar.¹⁵ Ancak, Medeni Kanun'un bu maddeleri de yaygınlık kazanmamıştır. . Kadınların % 85.7'si, isteği dışında zorla evlendirilen bir kızın evliliğinin feshinin mümkün olmadığını düşünmektedir

¹³ Kaynak: Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1998 (1993 Nüfus ve Sağlık Araştırması ham verilerinden hesaplanmıştır).

¹⁴ Ortadoğu'da İslam öncesi zamanlarda da yaygın olan akraba evliliği gelenegi hakkında daha fazla bilgi için Valentine M. Moghadam, *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1993).

¹⁵ TMK, madde 119.

Bölgede evliliklerin çoğunluğu (% 61.5) aileler tarafından düzenlenmiş, yalnızca her dört evlilikten biri çiftlerin kendilerinin anlaşması yoluyla (ailelerin de kabul etmesiyle) gerçekleşmiştir. İki aileden birer kadının evlenmek üzere aileler arasında değiş tokuşunu içeren berdel geleneği halen yaygınlığını korumaktadır (% 4.7). Berdel geleneği, Güneydoğu Anadolu’da, Doğu Anadolu bölgesine oranla daha yaygındır. Berdelle evlenen kadınların dörtte üçü Güneydoğu Anadolu’da yaşamaktadır. Beşik kertmesi yaygın olmamakla birlikte halen uygulanan bir gelenek olarak belirmiştir (% 0.9). Kadınlardan biri, ailesi tarafından bir kan davasını bitirmek için kocasının ailesine verilmiş olduğunu, diğer bir kadın ise vefat eden kocasının kardeşiyle zorla evlendirildiğini belirtmiştir.(Tablo 6)

Kadınların % 5.0’ı eşleriyle kaçarak evlendiklerini ifade etmişlerdir. Kaçarak evlenme, kadınların, ailelerinin kendi seçtikleri kişiyle evlenmelerine izin vermedikleri durumlarda uyguladıkları bir strateji olarak belirmektedir.¹⁶

TABLO 6 : EVLİLİĞİN GERÇEKLEŞME ŞEKLİ (%)

Evlilik nasıl gerçekleşti	Tekkarılı evlilikler	Çokkarılı evlilikler	Toplam
Toplam	100.0	100.0	100.0
Ailesi tarafından düzenlendi	60.9	66.2	61.5
Eşyle anlaşarak evlendi	25.5	16.6	24.6
Kaçarak evlendi	5.3	2.3	5.0
Berdel	4.5	6.5	4.7
Zorla kaçırıldı	1.9	4.5	2.2
Beşik kertmesi	1.0	-	0.9
Diğer	0.5	4.0	0.9
Yanıt yok	0.3	-	0.2

Tekkarılı ve çokkarılı evliliklerin gerçekleşme şekillerini karşılaştırdığımızda, görücü usulü, berdel ve zorla kaçırmanın çokkarılı evliliklerde daha yaygın olmakla birlikte, oranlar arasındaki farkların nispeten küçük olduğu görülmektedir.

Eşlerin karşılıklı anlaşma yoluyla evlenmedikleri durumlarda, kadınların yarısından fazlasının evliliğinin kendi arzularıyla gerçekleşmemiş olduğu ve % 45.4’ünün fikrinin dahi sorulmamış olduğu görülmektedir. Kadınların % 51.3’ünün evlenmeden önce kocalarıyla görüşme imkanı olmamıştır. Kendi arzusu dışında evlendirilen kadınların % 54.5’i evlenmelerine babalarının, % 6.5’i ise diğer erkek akrabalarının (dede, amca ya da erkek kardeş/ağabey gibi) karar verdiğini söylemişlerdir (Tablo 7).

TABLO 7: KARŞILIKLI ANLAŞMA YOLUYLA GERÇEKLEŞMEMİŞ OLAN EVLİLİKLER (%)

Evliliğe rıza	
<i>Evlilik kendi arzusuyla gerçekleşmedi</i>	50.3
<i>Kadının fikri sorulmadı</i>	45.4
<i>Evlilikten önce kocasıyla tanışmadı</i>	51.3

Kadının arzusu dışı evlendirildiği durumlarda

Kadının evlenmesine kim karar verdi

¹⁶ Kadınların göçer ve yarı-göçer toplumlarda kaçarak evlenmesinin olumlu ve olumsuz sonuçları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Lale Yalçın-Heckmann, “Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-göçer Toplumlarında Cinsiyet Roller ve Kadın Stratejileri”, *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der Tekeli, Ş. İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Toplam	100.0
Tek başına baba	54.5
Baba ve anne beraber	14.5
Tüm aile	10.0
Kadının baba hariç diğer erkek akrabaları	6.5
Tek başına anne	4.6
Diğer	7.8
Yanıt yok	2.2

Başlık parası

Kadını ekonomik bir metaya indirgeyen başlık parası geleneği, genelde kadının üretime katkısının yüksek, ama evlilik konusundaki özerkliğinin kısıtlı olduğu toplumlarda görülmektedir.¹⁷ Örneğimizde evli kadınların % 61.2'si başlık parası karşılığında evlendirilmiş olduklarını belirtmişlerdir (tablo 8).¹⁸

TABLO 8: KADINLAR AÇISINDAN BAŞLIK PARASI (%)

Başlık parası ödendi 61.2

Başlık parası sizce doğru bir uygulamama mı?

Toplam	100.0
Evet	19.3
Hayır	78.9
Bilmiyorum	1.5
Yanıt yok	0.2

Başlık parası yanlış bir uygulama çünkü...

Toplam	100.0
Kadınlar/insanlar satılacak mal değildir	50.4
Haramdır/günahtır	21.4
Kadınlar ve erkekler eşittir	1.6
Gereksiz bir şey	3.2
Kötü bir şey	3.2
Diğer	15.3
Yanıt yok	5.0

Başlık parası doğru bir uygulama çünkü...

Toplam	100.0
Kadın ve ailesi için maddi bir ihtiyaç	60.1
Kadının değerini gösterir	16.9
Töreler böyle	13.4
Babanın hakkıdır	5.5
Diğer	3.3
Yanıt yok	0.7

Cumhuriyet Türkiye'sinde başlık parası geleneği, çoğu erkek araştırmacı tarafından köy ortamında kadınlara sosyal güvence sağladığı ya da erkeklerin boşanmalarına engel bir işlevi olduğu gibi gerekçelerle sanki kadınların lehine bir uygulamaymış gibi gösterilmiş, başlık parasının kadınların aleyhine olan yönleri yansıtılmamıştır.¹⁹

¹⁷ Deniz Kandiyoti, "Cinsiyet Roller ve Toplumsal Değişim: Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırılmalı Bir Değerlendirme", *Cariyeler, Bacılar ve Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler* içinde (İstanbul: Metis, 1997)

¹⁸ Tüm örnekleme yapılan analizlerde, henüz bekar olan kadınlardan başlık parası karşılığı evlendirileceklerini düşünenler bu oranın yarısı kadardır (% 27.6). Buna dayanarak, başlık parası geleneğinin genç nesiller arasında giderek zayıflamakta olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁹ Bkz. Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997).

Oysa Tablo 8’de görüldüğü gibi, araştırmamıza katılan evli kadınların dörtte üçünden fazlası başlık parasına karşı olduklarını belirtmişlerdir.

Başlık parasına karşı çıkan kadınların % 50,4ü, başlık parasına neden karşı çıktıkları hakkındaki açık uçlu bir soruya, “Çünkü kadınların/insanların mal, hayvan ya da köle gibi satılmalarına karşıyım” yönünde cevap vermişlerdir. Yaklaşık her 5-6 kadından biri başlık parasına haram ya da günah olduğu için karşı çıktığını belirtmiştir. Kadınların başlık parasına karşı olmalarının diğer nedenleri ekonomik unsurlar, kadınlara erkeğin eşit olması, başlık parasının gereksiz ya da kötü bir şey olduğu şeklindedir.

Başlık parasını doğru bir uygulama olarak gören az sayıda evli kadının yarıdan fazlası ekonomik nedenlerle, % 16.9’u “kadının değerini gösterdiği” için, % 13.4’ü bir töre olduğu için, % 5.5.’i ise babasının hakkı olarak gördüğü için böyle düşündüklerini söylemişlerdir. Başlık parasını doğru bir uygulama olarak gören kadınların kimi, “başlık parası kadına çeyiz almak için gereklidir” ya da “kadının tek güvencesidir” gibi nedenlerle başlık parasının kendilerine getirdiği ekonomik faydayı belirtirken, daha çok sayıda kadın, başlık parasının kendilerine değil, ailelerine getirdiği faydadan söz etmişlerdir: “Ailenin kız çocuğunu yetiştirmesine karşılık alınmalıdır”, “kızın ailesi zordaysa başlık parası onlara yardımcı olabilir”, “başlık parası erkek kardeşimin çocuklarını yetiştirmesinde faydalı oldu” gibi.

Orta Doğu’da başlık parasının boşanma durumunda, kadın ailesine geri döndüğü zaman bir güvenlik aracı olarak kullanıldığı, dolayısıyla bir sosyal güvence oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.²⁰ Ancak kadın açısından bakıldığında, boşanma sırasında her durumda babaya ya da aileye kalan bu paranın boşanma sırasında kadına nasıl bir yarar sağlayacağı son derece belirsizdir. Son yıllarda yaygınlık kazanan bir uygulama olan başlık parasıyla kızlara çeyiz alınması kadınlar açısından daha avantajlı bir durum olarak görülmektedir. Ancak bu uygulama henüz kısıtlı sayıda kadın için geçerlidir. Kadınların % 3.8’i başlık parasıyla çeyiz alındığını, bu nedenle eşlerinin boşanmayı istemesi halinde ya kendilerinde kalacağını ya da eşler arasında paylaşılacağını ifade etmişlerdir.

²⁰ Deniz Kandiyoti, *a.g.e.*

“Başlık parası sizce neden doğru bir uygulama değil?” sorusuna verilen bazı cevaplar

- Kadına verilen değer malla, parayla ölçülmemeli.
- İnsanlar satılık mal değildir ve günahdır.
- Hayvan mı satıyorlar!
- Biz bir ev eşyası ya da meta değiliz.
- Kadınlar para karşılığında satılmamalıdır.
- Kocalara eşlerini satın almış olduklarını söyleme ve malıymış gibi davranma hakkı veriyor. Kadının gururuna dokunuyor.
- Dinimize göre haramdır.
- Başlık parası alındığından kendimi satılmış gibi hissediyorum. Sonunda da erkek sana bu kadar ödedim diye yüzüne vuruyor.
- Eğer başlık parası alınırsa kocam beni malıymışım gibi kullanır.
- O parayla bütün haklarım kocama satılıyor.
- Dinimize uygun değil, zira başlık parası sütümü satmış olduğum anlamına gelir.
- Gereksiz birşey çünkü erkek tarafı zaten herşeyi alıyor.
- Çiftin ihtiyaçlarına her iki taraf da katkıda bulunmalıdır.
- Başlık parası yüzünden fakir fukaralar birbirini sevince varamıyor. Mal satmış gibi oluyor.
- Çünkü para kıza verilmiyor, babasına gidiyor.
- Erkek tarafına maddi zorluk getiriyor.
- Kız çocukların ne kadar değersiz olduğunu gösteriyor.
- Medeniyete uymayan ilkel birşey.
- Babam başlık parası aldığı için üstüme iki kuma geldi.
- Kadınlar koyun değil. Ama babam aldığı başlık parasını çeyiz olarak bana geri veriyor. Buna mecbur.
- Evlat satılmaz.
- Mutluluk parayla satın alınamaz, kadın parayla satılamaz.

Son yıllarda bölgedeki yerel yönetimlerin başlık parası da dahil olmak üzere namus cinayetleri, kan davaları gibi geleneksel yasalara ve uygulamalara bir son vermek üzere çalışmalar yapmaya hevesli olduklarını görüyoruz. Örneğin, Urfa valisi, sözü geçen geleneksel yasalara son vermek üzere aşiret liderleri, siyasi parti temsilcileri ve sivil toplum kuruluşlarıyla bir toplantı düzenlemiştir.²¹ Toplantıya çağrılan kişiler arasında, bu geleneksel yasalardan en olumsuz şekilde etkilenen ve dolayısıyla onlara karşı olma potansiyeli en yüksek olan kadınlar yer almazken, güçlerini halen bu tip geleneksel yasaların biçimlendirdiği toplum yapısından alan aşiret liderlerinin olması dikkat çekicidir. Bu örnekte de görüldüğü gibi, kadınların yaşamını derinden etkileyen geleneksel yasalarla resmi yasalar ve merkezi devlet otoritesi arasındaki çelişkiler, hala kadınları dışlayarak, devlet kurumları ve yerel güç odakları arasındaki pazarlıklarla çözülmeye çalışmaktadır. Oysa kadınlar, arzulanan değişimleri harekete geçirebilecek çok önemli bir potansiyele sahiptirler. Bu potansiyeli harekete geçirmek

²¹ “Urfa Valisi Yanlış Zamanlama Yaptı”. *Radikal*, 10.3.1998.

için kadınları güçlendirmeyi amaçlayan geniş çaplı programlar ve çalışmalar yapmak arzulanmış söylemlerini gerçekleştirmenin en önemli adımı olacaktır.

BOŞANMA

Türkiye’de boşanma oranları çok düşüktür. 1990’larda kaba boşanma hızı binde beş - altı arasında değişmektedir. Batı’da boşanmış kadın oranı % 1.2 iken Doğu’da bu oran % 0.3’e düşmektedir.²² Türk Medeni Kanunu’na göre Türkiye’de yalnızca kayıtlı, resmi evlilikler geçerli olduğundan, yasal olarak boşanma da ancak bu şekilde gerçekleşmiş evlilikler için söz konusudur. Kadınlar, boşanma sonrasında ekonomik açıdan yaşamlarını sürdüremeyecekleri, ailelerinin ve yaşadıkları çevrenin baskısına ve şiddete maruz kalacakları, çocuklarını bir daha göremeyecekleri gibi endişelerle, evliliğin sürmesinin imkansızlaştığı ve/veya uzun süre yoğun şiddete maruz kaldıkları durumlarda bile boşanmaktan korkmaktadırlar. Birçok kadın, boşanmanın onlara getireceği olumsuz koşullar nedeniyle, boşanmayı değil boşanmamayı bir hak olarak görmektedir. Araştırmaya katılan her on kadından birisi kocası ona ne yaparsa yapsın, kesinlikle boşanmayacağını, sıkça tekrarlanan “Ölürüm de boşanmam,” cümlesiyle ifade ederek belirtmiştir.

Dolayısıyla, Medeni Kanun’un boşanma konusunda kadın ve erkeğe tanıdığı eşit haklara rağmen bu, gerçekte daha çok erkeklerin kullanabileceği bir hak olarak kalmıştır. Kadınların boşanmayı istedikleri durumlarda dahi, erkeklerin gerek aile içinde, gerekse toplumsal olarak egemen konumda olmaları nedeniyle, kocanın da boşanmayı isteyip istemediği, aile ve çevreden gelen baskılar ve bunları destekleyen geleneksel ve dini yasalar, kadınların Medeni Kanun’da öngörülen boşanma hakkını kullanmalarını engellemektedir.

Kocalarından boşanmak için en az bir kez girişimde bulunan kadınların örneklemin % 8.3’ünü teşkil etmelerine rağmen, boşanmış olan kadınların oranı yalnızca % 0.8’dir. araştırmaya katılan kadınların yalnızca % 15.9’u kocası istemese dahi boşanma hakkını kullanabileceğini düşünüyor. Buna karşılık, kendisi istemese dahi kocasının kendisini boşayabileceğini düşünenlerin oranı bunun dört katından fazla, % 67.4. Boşanma hakkını kullanabileceğini düşünen kadınlar için kırsal ve kentteki oranlar arasındaki farkın çok az olmasına rağmen, kendisi istemese dahi kocasının kendisini boşayabileceğini düşünenlerin oranı kentte, kırsal yaşayanlara oranla çok daha yüksektir. Başka bir deyişle, kentte yaşamak erkeklere boşanma konusunda özgürlük getirirken, kadınlar için kentte yaşamının böyle bir faydası yoktur (Tablo 9).

²² Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1998 (1993 Nüfus ve Sağlık Araştırması ham verilerinden hesaplanmıştır).

TABLO 9: BOŞANMANIN MÜMKÜNLÜĞÜ (%)

Kadın isterse (eşi istemese bile) boşanabilir	Kır	Kent	Toplam
Toplam	100.0	100.0	100.0
Evet	14.9	17.2	15.9
Hayır	83.6	80.9	82.4
Bilmiyor	0.3	-	0.2
Yanıt yok	1.2	1.9	1.5
Kadın istemese bile eşi ondan boşanabilir			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Evet	75.6	56.3	67.4
Hayır	22.6	40.0	30.0
Bilmiyor	0.6	0.9	0.7
Yanıt yok	1.2	2.7	1.8

Kadınların büyük çoğunluğu (% 92.9) boşanmanın çevrelerinde kabul görmediğini ve dörtte biri eşleriyle anlaşarak boşansalar bile ailelerinin buna karşı çıkacağını belirtmişlerdir.

Boşanmada geçerli görülen yasalar ve başvurulacak otorite

Resmi nikahı olan ve olmayan evli kadınların boşanabilmek için geçerli olduğu düşündükleri yasalar ve başvuracakları otoriteye ilişkin veriler ilginçtir. Resmi nikahı olan kadınların dahi yalnızca % 54.1'i boşanmada geçerli olan yasanın Medeni Kanun olacağını belirtirken dörtte biri geleneksel yasaları (törelere) ve % 13.9'u dini yasaları boşanmada geçerli olarak algılamaktadırlar. Buna paralel olarak, resmi nikahı olan kadınların sadece % 50.8'i boşanabilmek için mahkemeye başvuracağını söylerken, % 29.8'i aile büyüklerine ve % 12.5'i bir din büyüğüne başvuracaklarını belirtmişlerdir (Tablo 10).

TABLO 10: BOŞANMADA GEÇERLİ GÖRÜLEN YASALAR VE OTORİTE (%)

Boşanmada geçerli görülen yasalar	Resmi nikahlı	Yalnızca dini nikahlı	Toplam
Toplam	100.0	100.0	100.0
Türk Medeni Kanunu	54.1	8.1	45.1
Törelere	23.1	34.7	25.4
Dini kurallar	13.9	49.9	20.9
Diğer	7.5	6.3	7.2
Yanıt yok	1.4	1.0	1.3
Boşanmada başvurulacak otorite			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Mahkeme	50.8	7.2	42.3
Aile	29.8	46.4	33.1
Din yetkilileri	12.5	32.3	16.4
Diğer	5.4	13.0	6.9
Yanıt yok	1.4	1.0	1.3

Yalnızca dini nikahı olan kadınların ise yarısı boşanmanın dini yasalara göre, yaklaşık üçte biri de törelere göre olacağını söylemiştir. Dini nikahla evli kadınların % 8.1'inin, yasal olarak mümkün olmadığı halde boşanmanın resmi yasalara göre gerçekleşeceğini düşünmeleri de ilginç bir bulgudur. Boşanmanın dini yasalara göre gerçekleşeceğini söyleyen kadınların sadece üçte biri din yetkililerinin, % 46.4'ü ise ailelerinin boşanmadaki yetkili otorite olduğunu söylemişlerdir.

Bölgede boşanmaya ilişkin dini ve geleneksel uygulamalar

Yalnızca dini nikahı olan kadınların % 34.5'i, resmi nikahı olan kadınların % 43.2'si kocanın eşini annesine ya da kız kardeşine benzetmesini, ("anam bacımsın" demesini) kendileri için geçerli bir boşanma nedeni olarak görmektedirler. Bu gerekçe, dini nikahı olan kadınlar için en geçerli neden olarak görülürken, resmi nikahı olanlar için, kocanın başka bir kadınla yaşamak istemesinin ardından ikinci en geçerli neden olarak belirmektedir. Bölgede yaygın olarak bilinen bu deyim, bazı İslami yorumlara göre kadına boşanma hakkı tanınan durumlardan biri olan ve 'zihar' olarak tanımlanan dini bir yasaya dayanmaktadır.²³ Temelinde İslami bir yoruma dayanan bu gerekçenin, resmi nikahlı kadınlar tarafından da böyle yüksek bir oranda geçerli bir boşanma nedeni olarak görülmesi, bölgede dini, geleneksel ve resmi yasaların denli karmaşık bir biçimde birbirinin içine geçmiş olduğunun çarpıcı bir örneğidir. Başka konularda olduğu gibi boşanma konusunda da kadınların çoğunun resmi haklarının yanısıra, dini haklarını da bilmemekte ve kullanamamaktadır. Bu durum, din yetkililerine çok büyük bir güç tanımaktadır. Boşanmanın dini yasalara göre gerçekleşeceğini belirten kadınların % 65.1'i bu yasaların ne olduğuna dair bir soruya, bu yasaları tanımlamak yerine boşanmanın şartlarının imam tarafından belirleneceği şeklinde cevap vermişlerdir. Kadınların % 5.4'üne göre, boşanmanın dini olarak gerçekleşmesi, kocanın en az üç kez "boş ol" demesiyle olur.

Boşanmanın törelere göre gerçekleşeceğini belirten kadınların yarısından çoğu (% 63.2), boşanma kararının ve şartlarının aileleri tarafından belirleneceğini söylemişlerdir. Bu durumda, boşanma girişimi çoğunlukla erkek tarafından yapılmakta, son karar için aile büyüklerine danışılmaktadır. Törelere göre erkek aile büyüklerinin onayı, boşanmanın gerçekleşmesi için en önemli unsurdur. Kocanın tek başına aldığı boşanma kararının boşanmak için yeterli olduğunu belirten kadınların oranı % 17.3'tür. Bunların ötesinde, çok az sayıda da olsa boşanmanın şahitler huzurunda gerçekleşmesi gerektiği ya da boşanmanın kadının babasının evine dönmesiyle gerçekleşeceği gibi geleneksel uygulamalardan söz edenler olmuştur. Bir kadın boşanmanın nasıl gerçekleşeceği konusunda tek otoritenin eşi olduğunu, "kocam beni boşamak isterse beni evden atar, boşanmış oluruz" diyerek belirtmiştir.

Boşanmanın kadınlar açısından bu denli olanaksız görülmesinin önemli bir nedeni, kadınların çok azının çocukların velayeti, nafaka ya da mal bölüşümü gibi haklardan faydalanabileceklerini düşünmeleridir. Kadınların yalnızca % 35.4'ü nafaka alabileceğini, % 27.3'ü evlilik süresince edinilen malların bölüşümünün söz konusu olabileceğini, % 26.9'u boşanmada daha fazla kusurlu eşin koca olduğu ispat edebildikleri takdirde maddi tazminat alabileceklerini düşünmektedir. Resmi nikahı olmayan kadınlar için, beklendiği gibi bu oranlar daha da düşüktür (Tablo 11) .

²³ Cassandra Balchin, *a.g.e.*

TABLO 11: BOŞANMADA OLASI HAKLAR (%)

Boşanmada nafaka, mal bölüşümü, maddi tazminat ve ikamet	Resmi nikahlı	Sadece nikahlı	dini	Toplam
<i>Kadın nafaka alabilir</i>	39.4	19.0		35.4
<i>Evlilikte edinilen malların bölüşümü olabilir</i>	29.9	16.8		27.3
<i>Kadın maddi tazminat alabilir</i>	29.7	15.4		26.9

Bölgede çocuğa, özellikle erkek çocuğa ekonomik ve toplumsal bir güvence olarak bakıldığından, olası bir boşanmada çocukların velayetini kimin alacağı sorusu daha da önem kazanmaktadır. Türk Medeni Kanunu'nda ayrılık veya boşanma durumunda velayetin koşullarının düzenlenmesinde çocuğun cinsiyetine ya da yaşına ilişkin farklar öngörülmemiştir. Yargıç çocuğa kimin daha iyi bakabileceğine inanıyorsa velayeti ona verir.²⁴

TABLO 12: BOŞANMA DURUMUNDA KADINLARIN VELAYET HAKLARI (%)

Bakıma muhtaç çocukların velayeti	Resmi nikahlı	Yalnızca dini nikahlı	Toplam
Toplam	100.0	100.0	100.0
Velayeti anne alır	56.7	34.8	52.9
Velayeti baba alır	29.0	50.4	32.7
Velayet her iki eşe verilir	5.5	-	4.5
Diğer	6.1	12.3	7.2
Yanıt yok	2.7	2.5	2.7
Bakıma muhtaç olmayan çocukların velayeti			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Velayeti anne alır	17.2	12.1	16.4
Velayeti baba alır	55.1	69.0	57.4
Velayet her iki eşe verilir	10.2	-	8.5
Çocuklar kendileri karar verirler	9.6	3.9	8.6
Diğer	1.7	8.2	2.8
Yanıt yok	6.3	6.8	6.4

Oysa Tablo 12'de görüldüğü gibi, kadınların algılamalarına göre, velayet konusunda bakıma muhtaç olan ve olmayan çocuklar için farklı uygulamalar söz konusudur. Çocuk bakımı kadının görevi olarak görüldüğünden, kadınlar olası bir boşanmada bakıma muhtaç çocukların velayetini alma şanslarını (% 34.8), bakıma muhtaç olmayan çocukların velayetini alma şanslarına (% 12.1) oranla daha yüksek görmekteler. Burada dikkati çeken bir unsur, dini nikahlı kadınların hiçbirinin velayetin iki eş tarafından paylaşılması olasılığını dile getirmemelerine karşın, resmi nikahı olanların % 5.5'inin bakıma muhtaç çocukların ve % 10.2'sinin bakıma muhtaç olmayan çocukların velayetini boşanma durumunda eşleriyle paylaşacaklarını düşünmeleridir.

Kadınların % 13.2'si çocuğun cinsiyetinin, velayetin hangi ebeveyne verileceğine etki edeceğini belirtmişlerdir. Bu şekilde düşünen kadınların yaklaşık yarısı kız çocuklarının velayetinin annelere, erkek çocukların velayetinin ise babaya verileceğini, % 37.3'ü ise bunun tam tersini, yani erkek çocukların anneye, kız çocukların babaya verileceğini düşünmekteler.

²⁴ TMK, madde 148.

Kız çocuklarının anneye verileceğini söyleyenler, bunun nedenlerini, “Kız çocuk yetiştirmek daha zordur, o nedenle kızlar anneye verilir,” “anneler kızlarına babalardan daha iyi bakarlar ve kızlar da anneleriyle daha iyi anlaşılır,” ya da “babalar kızlarının velayetini almak istemezler” şeklinde ifade etmişlerdir. Erkek çocuklarının annelere verileceğini düşünen kadınların hemen hemen tamamı bunun nedeninin yasalar olduğunu düşünmektedir. İlginç olan noktalardan biri, kimi kadınların bunun geleneksel, kimisinin dini, kimisinin ise resmi bir yasa olduğuna inanmasıdır.

ZİNA

Bölgede kadın cinselliği üzerindeki toplumsal denetim mekanizmalarının çarpıcı örneklerinden biri, kadınların kendileri için herhangi bir evlilik dışı ilişkinin sonucunun ölüm olduğunu düşünmeleridir. Türk Medeni Kanunu boşanmaya gerekçe olma açısından kadın ve erkeğin zinası açısından bir fark gözetmezken, Türk Ceza Kanunu yakın zamana kadar zinanın bir suç unsuru oluşturması açısından kadın ve erkeğin zinasını farklı tanımlamaktaydı. Evli bir erkeğin zina suçunun oluşması için bir kadınla karı-koca gibi yaşaması şartı aranırken, kadının zinasının suç oluşturması için başka bir erkekle tek bir kez cinsel ilişkiye girmiş olması yeterliydi. Anayasa Mahkemesi, Aralık 1996’da Türk Ceza Kanununun erkeğin zinasına ilişkin 441. maddesini, Haziran 1998’de ise kadının zinasına ilişkin 440. maddesini anayasanın eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etti. Böylece şu andaki haliyle zina bir ceza unsuru olmaktan çıktı. Bu gelişmelere karşın, Doğu’daki kadınların çoğunluğu için zina, geleneksel yasalara göre ölümle cezalandırılan bir suçtur.

Bölgede erkeklerin evlilik dışı ilişkileri büyük oranda toplumsal olarak kabul görmekle kalmamakta, dini ve geleneksel yasalara göre düzenlenen çokkarılı evlilikler sayesinde “yasal”laştırılmaktadır. Zina, resmi nikahı olan kadınların ancak % 35.8’ine ve dini nikahı olan kadınların % 24.1’ine göre geçerli bir boşanma gerekçesidir. Kadının eğitim düzeyi bu oranları etkileyen önemli bir unsur olarak belirmiştir. Eğitim düzeyi ortaokul ve üstü olan kadınlarda bu oran % 68.5’e çıkmaktadır. Kır/kent arasında bu konuda önemli farklılıklara rastlanmamıştır. Kadınlar için evlilik dışı ilişkiler, törelere göre ölümle sonuçlanabilecek bir tabu niteliğindedir. Resmi nikahı olanların % 62.6’sı ve olmayanların % 78.6’sı zinayla suçlanmaları durumunda kocalarının kendilerini öldüreceğini ifade etmişlerdir. Zinanın olası sonucunun boşanmak olacağını belirtenler ise dörtte bir oranındadır (Tablo 13)

Kadının ve eşinin eğitim düzeyi yükseldikçe ve kent yaşamına geçildikçe zinayla suçlanmanın sonucunu ölüm olarak gören kadınların oranı düşmektedir. Buna rağmen, ortaokul ve üstü düzeyde eğitim almış kadınların % 46.9’u, eşleri en az ortaokul eğitimi almış kadınların % 51.4’ü, kentte yaşayan kadınların % 56.5’i de zinanın sonucunu ölüm olarak görmektedirler.

TABLO 13: KADINLARA GÖRE ZINANIN SONUÇLARI (%)

	Resmi nikahlı	Yalnızca dini nikahlı	Toplam
Kadın zina ile suçlanırsa eşi ne yapar			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Onu öldürür	62.6	78.6	65.8
Onu boşar	29.8	17.0	27.3
Diğer	6.4	3.4	5.8
Yanıt yok	1.1	1.0	1.1
<i>Kocanın bu suçlamayı ispat etmesi gerekir</i>	78.3	76.5	77.9
Koca zinayı nasıl ispatlamalı			
Toplam	100.0	100.0	100.0
Kendi gözleriyle görmeli	45.5	49.5	46.3
Şahitleri olmalı	17.8	22.3	18.6
Başkalarına kanıtlaması gerekir	18.2	11.7	17.0
Başkalarına sorup araştırması gerekir	11.3	5.9	10.3
Diğer	6.1	6.3	6.1
Bilmiyor	0.7	1.0	0.7
Yanıt yok	0.4	3.2	0.9

İki kadın zina durumunda kendi aileleri tarafından öldürüleceklerini, iki kadın ise kocalarının hem kendini hem onu öldüreceğini söylemiştir. Kadınlara göre zinanın diğer olası sonuçları, koca tarafından ölesiye dövülmek, ailesinin yanına geri gönderilmek, kocası tarafından tüm köye rezil edilmek, ya da koca tarafından evden atılmak gibi cevapları içermektedir. Tüm kadınlardan sadece ikisi böyle bir durumda, eşlerinin tepkisinin kendileriyle konuşmak ve bir açıklama istemek olacağını belirtmişlerdir.

Zina suçlamasının geleneksel yasalara göre ölümle sonuçlanabileceği bir ortamda haliyle bu suçlamanın nasıl ispat edilmesi gerektiği konusundaki yasalar da son derece önem taşıyor. Kadınların dörtte üçü kocasının suçlamayı ispat etmesi gerektiğini belirtirken, dörtte biri ispata gerek olmadığını belirtmiştir. Zina suçlamasının nasıl ispat edilmesi gerektiği sorusuna verilen en sık cevap, kadının zina esnasında kocası tarafından görülmesi gerektiğidir. Birkaç kadına göre de erkeğin ailesinden birinin kadını zina esnasında görmesi de yeterli kanıt sayılabilmektedir. Kadınların % 18.6'sı eşinin şahit göstermesi gerektiğini, % 17.0'si çevreye kanıtlaması gerektiğini, ve % 10.3'ü başkalarına sorarak araştırması gerektiğini belirtmişlerdir. Kocanın kendi gözleriyle görmesi gerektiğini söyleyen kadınlar, erkeklerin doğruyu söylemedikleri durumlarda da çevrenin erkeklerin sözünü doğru olarak kabul ettiğine dikkat çekerek, bu uygulamayı son derece haksız bulduklarını ifade etmişlerdir.

KADINA YÖNELİK AİLE İÇİ ŞİDDET

Kadınların aile içinde uğradıkları çeşitli hak ihlallerine karşı olmalarına rağmen haklarını savunamamalarının önemli bir nedeni eşleri tarafından uygulanan şiddettir. Kadınların dörtte üçü eşinin sözel şiddetine, yarısından fazlası ise fiziksel, manevi ve cinsel şiddetine maruz kalmaktadır. Kırsal alanda yaşayan kadınlar kentte yaşayanlara oranla daha fazla şiddete maruz kalmakta, fakat kır-kent arasındaki farklar hiçbir şiddet türü için % 15'i geçmemektedir (Tablo 14). Kadının ve eşinin eğitim düzeyi yükseldikçe maruz kalınan şiddet azalmaktadır. Buna rağmen, ortaokul ve üstü eğitim almış kadınlarda dahi eşinin kendisine bağırdığını, hakaret ya da küfür ettiğini,

aşağıladığını söyleyenlerin oranı % 66.4, manevi eziyete uğradığını söyleyenlerin oranı % 32.5, dayak, tekme, yumruk, tokat gibi fiziksel şiddete maruz kalanların oranı % 31.0, eşinin kendisine tecavüz ettiğini belirtenlerin oranı ise % 25.1'dir. Bu oranlar, eşi en az ortaokul mezunu olanlar için sırasıyla % 66.1, % 42.2, % 40.3 ve % 32.7'dir. Görüldüğü gibi, yüksek eğitim guruplarında da önemli oranlarda şiddet yaşanmaktadır ve şiddetin engellenmesi açısından kadının eğitim düzeyi, eşin eğitim düzeyine göre daha etkindir.

TABLO 14: KADINLARIN EŞLERİ TARAFINDAN UYGULANAN ŞİDDET (%)

<u>Şiddetin Türü</u>	Sık sık	Nadiren	Hiçbir zaman	Toplam
Sözel şiddet (bağırma, hakaret Küfür, aşağılama)	25.9	50.8	23.3	100.0
Duygusal şiddet (manevi Eziyet)	17.5	39.1	43.4	100.0
Fiziksel şiddet (dayak, tekme, tokat, yumruk)	15.4	42.5	42.1	100.0
Cinsel şiddet (tecavüz)	16.3	35.6	48.1	100.0

Kadınların dörtte üçü eşinin şiddete yönelik davranışlarını **hiçbir zaman** haklı görmediklerini belirtmişlerdir. Buna rağmen, kadını ayrımcılığa uğratan yasalar ve uygulamalar, şiddeti doğal olarak gören kültürel ortam, ekonomik yoksunluk, kadının boşanmasının kabul görmemesi, polise karşı duyulan korku ve çekingenlik gibi çeşitli nedenlerden dolayı çoğu kadın kendilerini eşlerinin şiddetine karşı son derece savunmasız hissetmektedir. Kadınların yalnızca % 22.1'i yaşadığı şiddet nedeniyle evden bir süre için ayrılmış olduğunu, % 14.7'si ise ailesi, arkadaş ya da komşularından yardım istediğini belirtmişlerdir. Evi tamamiyle terk edenlerin oranı % 2.9'da kalmaktadır. Karakola ya da bir sağlık kurumuna başvuranların ya da şikayet dilekçesi verenlerin oranı yok denecek kadar azdır (sırasıyla % 1.2, % 1.3, % 0.2). Şekil 4'te, kadınların şiddete karşı başka ne yaptıkları konusundaki açık uçlu bir soruya verdikleri yanıtlardan bazıları görülmektedir.

Şiddete bir şekilde karşı koymuş olan kadınların % 18.2'si bunun faydasını gördüklerini ve % 6.2'si eşlerinin uyguladığı şiddet nedeniyle bir şekilde ceza görmüş olduğunu belirtmişlerdir. Şiddeti engellemekte etkisi olan davranışlar, kadının evden bir süre ayrılması, kadının veya eşin ailesinin eşe müdahalesi, kadının da karşılık vermesi, kadının eşe küsmesi olarak sıralanıyor. Kadınların eşin ne şekilde ceza görmüş olduğu sorusuna verdikleri yanıtlar şöyledir: "Toplum onu dışladı, kınadılar", "ailem bir süre kendisiyle konuşmadı", "dayak yedi", "uyardılar", "kayınbabam kendisine kızdı", "yemek yapmam, aç kalır", "konuşmayarak kendimce ceza verdim", "benim küsmem ona cezadır". Bu yanıtlar erkeklerin, uyguladıkları şiddet nedeniyle, kadınlara göre ceza gördükleri durumlarda bile, bu cezanın ne denli hafif kalabileceğini gösteriyor. Oysa Türk Ceza Kanunu'na göre şiddet derecesine göre şiddet uygulayan kişinin cezası hapistir, ve aile içi şiddet söz konusu olduğunda bu ceza artırılır.²⁵

²⁵ TCK'nun 456. Maddesine göre, her kim, öldürme kastı olmaksızın, bir kimseye cismen eza verir veya sağlığın bozulmasına veya akli melekelerinde karışıklığa neden olursa altı aydan bir yıla kadar hapsolünür. Dolayısıyla evde ya da ev dışında bu tür şiddetle karşılaşan bir kadın bu maddeye dayanarak cezalandırma isteyebilir. Bu tür şiddetin aile içinde yaşanması durumunda 457. Maddeye göre ceza 1/3'ten yarıya kadar arttırılır.

Eşinizden gördüğünüz şiddet nedeniyle başka nasıl davranışlarda bulundunuz?

- Ben de bağırıp hakaret ediyorum.
- Karşılık verdim.
- Ben de bağırıp hakaret ediyorum. Bazen susuyorum.
- Konuşmaya çalıştım
- Ağlayıp sızlıyorum. Allah'tan yardım istiyorum.
- Ağlıyorum, küsüyorum. Ailemden yardım alamıyorum. Beni suçluyorlar.
- Dayağı yiyip evde oturuyorum. Yüz göz şiş olduğundan dışarı çıkamıyorum.
- Ağlamaktan başka birşey yapamam.
- Anneme bile söylemem, benim için yanar. Ailemi niye üzeyim. Kendim yaptım, kendim çekiyorum. Gururum var, namusum var, bunları düşünüyorum. Millete dedikodu malzemesi mi olayım.
- Kaçtım, beni Van'da yakaladılar.
- Evi birkaç kez terk ettim, sonra mecbur geldim.
- Küserdim, ağlardım, ne yapalım, mecbur barıştım.
- Tavır takınıp konuşmadığım zamanlar oluyor.
- Ona küsüyordum.

Kadınlar eşleri haricinde, eşlerinin ailesindeki erkeklerin ya da kadınların, ya da kumalarının şiddetine de maruz kalabiliyorlar. Evli kadınların % 5.5'i eşinin ailesindeki erkeklerden en azından birinin, % 2.3'ü eşinin kadın akrabalarından en azından birinin, % 0.8'i ise kumasının fiziksel şiddetine maruz kaldığını belirtmiştir. Eşinin ailesindeki kişilerden ya da kumalarından manevi eziyet gördüğünü söyleyenlerin oranı daha da yüksektir. Eşinin ailesindeki erkeklerin en azından birinden manevi eziyet gördüğünü söyleyenlerin oranı % 6.7, eşinin kadın akrabalarından manevi eziyet gördüğünü söyleyenlerin oranı % 11.9, kumasının manevi eziyetinden şikayet edenlerin oranı ise % 3.7'dir.

Doğu'da kadınların eşlerinden gördükleri şiddete karşı koyamamalarının önemli nedenleri arasında, yıllardır devam eden silahlı çatışma nedeniyle devlet kurumlarına ve güvenlik güçlerine karşı duyulan korku ve güvensizlik de yer almaktadır. Bölgedeki şiddet ortamı ve bundan kaynaklanan politik, ekonomik ve sosyal sorunlar kadınların aile içinde yaşadıkları şiddeti konu etmelerini ve stratejiler üretmelerini son derece güçleştirmektedir.

Sonuç

Kadının ailedeki statüsü, halen toplumsal statüsü için en belirleyici unsurlardan biridir. Kadın ve erkek arasındaki aile içi güç dağılımının kadının aleyhine olması, hem kadınların toplumdaki ikincil konumunu, hem de kadınların uğradıkları ayrımcılıklara karşı stratejiler üretmelerindeki sınırları belirlemektedir. Dolayısıyla aileye ilişkin yasalar kadınların hayatında son derece önemli bir rol oynamaktadır.

Modern aileyi hedef alan Medeni Kanun'un getirdiği en önemli yeniliklerden biri Osmanlı İmparatorluğu'nda varolan paralel hukuk sistemlerine son vererek tek ve standardize bir hukuk sistemi getirmesiydi. O güne kadar varolan ve bölgesel koşullara, dinsel yorumlara, etnik yapıya göre değişiklik gösteren aileye ilişkin

yasalar ve uygulamaların modernleşmeyle kendiliğinden ortadan kalkacağı varsayıldı. Yukarıda sunduğumuz sonuçlar, Medeni Kanun'un kabulünden 72 yıl sonra, halen birçok kadının gündelik yaşamını ve aile içindeki konumunu belirleyen yasaların Medeni Kanun değil; geleneksel ve dini yasalar olduğunu gösteriyor.

Medeni Kanun'la çelişen geleneksel ya da dini yasalar ve uygulamalar, birçok kadın için haklarını yaşama geçirmelerini engelleyen karmaşık pratikler oluşturmaktadır. Örneğin resmi yasalara göre yasaklanmış olmasına rağmen, erkeklerin dini nikahla birden fazla kadınla evlenmesinin mümkün olması, Doğu'da her on kadından birinin çokkarılı bir evlilik içinde olmasını ve bu nedenle istedikleri halde resmi nikah yaptırılmamaları sonucunu getirmektedir. Resmi yasalara göre "olmaması" gereken, dolayısıyla merkezi otoritelerce yok varsayılan bu pratiklerden etkilenen kadınların isteseler bile evliliğe ilişkin haklarını savunmak için başvurabilecekleri hiç bir merci yoktur. Resmi nikahı olan kadınların çoğunluğu için geleneksel yasalara göre boşanma mümkün görülmediği gibi, dini temellere dayanan boşanma gerekçeleri, Medeni Kanun'da sıralanan boşanma gerekçelerinden daha geçerli olarak algılanmaktadır. Boşanmanın kadınlar açısından mümkün görülmemesinin önemli nedenlerinden biri, çoğu kadının boşanma sırasında ve sonrasında haklarını yaşama geçiremeyeceklerini düşünmeleridir.

Zinaya ilişkin geleneksel yasalar, kadın cinselliği üzerindeki toplumsal denetim mekanizmalarının yargısız infaza kadar varan bir şiddet derecesine ulaşabileceğini göstermektedir. Oysa erkeklerin zinası, çokkarılı evlilikler yoluyla "yasal"laştırılmaktadır. Kadınların yarından fazlası, eşlerinin sözel, duygusal ve cinsel şiddetine maruz kalmaktadır. Gerek eşlerinden, gerekse diğer aile üyelerinden gördükleri şiddete karşı çoğu kadın kendini tamamiyle yalnız hissetmektedirler. kadınlara yönelik şiddetin yoğunluğu, kadınların uğradıkları ayrımcılığa karşı stratejiler üretmelerini de engellemektedir.

Kadınların yaşamını belirleyen ve yoruma açık olan geleneksel ve dini yasalar, hemen hemen her zaman gerek ailedeki, gerekse toplumdaki erkek egemenliğini koruma işlevini görmektedirler. Medeni Kanun'un geçerliliği olan tek resmi yasa olması nedeniyle, bu yasalar tamamiyle yerel toplulukların ve bu topluluklarda gücü elinde tutan erkeklerin denetiminde kalmıştır. Paralel yasaların geçerli olduğu durumlarda, genellikle kadını en ayrımcılığa uğratanı uygulanmaktadır. Örneğin, resmi nikahı olmayan kadınlar için son derece önem taşıyabilecek dini nikah sözleşmesi, birçok İslami yoruma göre şart olmasına rağmen, çok az kadının dini nikah sözleşmesi vardır. Dini nikah sözleşmesi olanlarda da, genellikle kadının haklarını koruyan maddeler yerine geleneksel bir yasa olan başlık parasına ait anlaşmaların söz konusu olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla sözüm ona dine dayandırılan uygulamalarla kadınların resmi yasalarca tanınan hakları ihlal edildiği gibi, dinin tanıdığı haklardan da faydalanmaları engellenmektedir.

Kadının eğitim düzeyi, kadınların resmi yasalarla da tanınan haklarını yaşama geçirebilmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak geleneksel ve dini yasalar, yüksek eğitim gurubundaki birçok kadının yaşamında da önemli bir yer tutmaktadır. Bu da sık sık varsayıldığı eğitimin tek başına kadının yaşamını değiştirecek sihirli bir güç olmadığını göstermektedir.

Resmi nikah isteyen ve başlık parasına bir insan hakları ihlali olarak karşı çıkan ve eleştiren kadınların çoğunlukta olması, kadınların uğradıkları ayrımcılıkların kökeninde kendi bilinçsizliklerinin değil, haklarını savunmalarını sağlayacak mekanizmalara sahip olmamalarının yattığını göstermektedir.

Medeni Kanun'un modernleşmeyle kendiliğinden yaygınlık kazanmasını beklemek yerine, bölgelere, etnik guruplara ya da mezheplere göre değişen dini ve geleneksel yasaların ve uygulamaların incelenmesi, tartışılması ve kadınların bu tartışmanın öznesi olabilmelerini sağlayacak mekanizmaların işlerliğe geçirilmesi gerek kadınlar, gerekse demokrasinin gelişimi açısından son derece önem taşımaktadır. Özel alana ilişkin bu pratiklerin kamu alanına taşınması ve onlardan en fazla etkilenen kadınların bakış açısının esas alınması, 75 yıldır kağıt üstünde hedeflenen değişimlerin gerçekleşmesi için şarttır.